prof. dr. sc. Mateo Žagar

Pregled svih triju pisama koja su se koristila među Hrvatima u srednjemu vijeku jasno je pokazao koliko je širok spektar sveukupnoga kulturnog stvaralaštva kroz više od osam stoljeća, pa i duže, na hrvatskim prostorima. Ne samo kroz spomenutu trojnost, nego i u složenosti razvoja svakog pojedinog pisma (sa svim funkcionalnim i regionalnim tipovima i podtipovima), pokazalo se u kojoj je mjeri hrvatska kultura policentrična i, izvorno bikulturna (latinskoga i bizantskoga izvorišta), te kolika je bila snaga da se na temelju te raznolikosti zaokruži konstituiranje jedinstvene nacionalne pismenosti, a prema njoj i filologije.

Metodološki slojevitim pristupom nastojali smo ukazati kako su pisanje i pismo izraz složenijega pozadinskoga društvenoga i kulturnog razvoja, kako njihov razvoj nije tekao ujednačeno ni u svim hrvatskim regijama, ni na svim planovima pismovnoga stvaralaštva, te kako su i u tom smislu srednjovjekovna podrazdoblja raznolika. Smatrali smo potrebnim naglasiti kako i morfologija slova ima svoj samostalan razvoj, ovisno o odabiru pozicije slova u retku, vrsti sredstva (alata) za pisanje, kao i materijala (kamen, pergament, papir...), te kako se pismovna obilježja pojedinih tekstova ne smiju sagledavati kao izoliran skup slova koja se mijenjaju sama za sebe, nego u cjelokupnom okružju pisanja kao kognitivnog procesa slanja jezične poruke vizualnim znakovima (pismom) u konkretnim okvirima jednoga društva, odnosno jedne prepisivačke škole ili skriptorija. Osobitu smo pozornost posvetili naglašavanju međupisamskih veza, odnosno usporednosti pismovne uporabe, u pojedinim slučajevima. Dokumentirano dobro poznavanje svih triju pisama naših pisara i autora, nesputano prepletanje tekstnih segmenata napisanih različitim pismima, kao i uključivanje slova iz drugih alfabeta, najčvršće su jamstvo kako je i onodobna percepcija hrvatskoga jezičnoga izraza, otjelovljena u polipismovnosti, bila jedinstvena. Sadržajna i funkcionalna slojevitost tekstova potvrdila je kako je posrijedi kultura nijansirane artikulacije; visok stupanj standardizacije svih triju pisama, i prije iznalaska tiska, kao i kvaliteta pripreme i iluminacije kodeksa, dokumentira kako je pismovna (prepisivačka i autorska) produkcija bila zavidne razine, iako ne na svim prostorima i u svim razdobljima u jednakoj mjeri. Iako se čvrsta granica, s obzirom na aktualnost kulturoloških modela, ne može povući ni prema novovjekovlju, kao dogovorno razgraničenje može se uzeti početak XVI. stoljeća. Iako će u Hrvatskoj još djelovati i senjska tiskara (do 1508. g), te riječka Šimuna Kožičića Benje (1530. i 1531. g), a tiskanje će se nastaviti i u protestantskoj tiskari u Urachu kraj Tübingena u drugoj polovici XVI. st, i premda će se sve do XIX. st. i dalje pisati neka vrijedna djela obama slavenskim pismima, s početkom XVI. st. hrvatskim se jezikom najvažniji tekstovi, ponajviše humanističkih uzora, tiskaju latinskim pismom. Spomenuti obrat doima se, uza sva ograničenja, kao svojevrsna smjena epoha i u domeni pismovne uporabe.

Pregled tropismenosti započinje stanjem na hrvatskim prostorima prije naseljenja Hrvata:

uporabom rimskih (latinskih) i grčkih slova među tadašnjim, (kasno)antičkim stanovništvom - ponajviše zabilježenima na kamenim natpisima; ali i u važnim liturgijskim knjigama (npr. *Splitsk om evanđelistaru*
iz VIII. st). Prvi dodir Hrvata s pismenošću bio je latinskim slovima, iniciran primanjem kršćanstva (iz franačkih kristijanizacijskih središta). Sačuvan je razmjerno velik broj latinskih natpisa iz razdoblja prvih hrvatskih vladara (IX. i X. st). Živa latinska pismovna tradicija u Hrvata traje sve do XIX. st, usporedo s glagoljičkom, manje-više i s ćiriličkom, a od sredine XIV. st. i s latiničkom hrvatskoga jezičnog izraza. U srednjem vijeku latinski su kodeksi iznimno lijepo ispisani i svečano urešeni, i u tome nadmašuju uglavnom skromnije izdvedene glagoljičke knjige. Nije se time odavala toliko razlika u kulturnome potencijalu, koliko u snazi ekonomske moći koja je bila u pozadini obaju pismovnih «polova». Kroz pregled latiničke pismovnosti obratili smo pozornost na sve zastupljene srednjovjekovne tipove latiničkoga pisma u nas (beneventana, karolina, gotica...), pogotovu na razlike u prezentaciji posebnih hrvatskih glasova. Nakon razmatranja pitanja podrijetla glagoljičkoga pisma i teorija o prvim dodirima Hrvata s glagoljičkom baštinom, podastrt je pregled najstarijih glagoljičkih spomenika (epigrafa), s naglašenijom koncentracijom na razvoj glagoljice prema ustavnom obliku koji će se standardizirati u XIII. st. Podijeljenost hrvatske glagoljičke pismenosti u dva krila, zapadno i istočno, prestat će vrijediti od kraja XII. stoljeća, jer se glagoljica s istoka nacionalnog prostora povlači već u tom razdoblju. Kasnija zasvjedočenost glagoljskog pisma u Bosni, na primjer, svojevrstan je relikt prošlih vremena, bez pokazatelja samostalnog pismovnog razvoja. Od kraja XII. st. jezgru hrvatskoga glagoljaštva predstavlja prostor zapadno od linije Krka-Vrbas, gdje će ovaj segment hrvatske kulture i doživjeti svoj klimaks. Epoha sačuvanih cjelovitih glagoljskih kodeksa (od XIV. st.) poklapa se s vremenom prevladavanja ustavne glagoljice za najviše (liturgijske) svrhe. Za manje svečane funkcije, no još u formi knjiga (npr. za književne tekstove) oblikovala se u istom stoljeću
poluustavna glagoljica
, a za poslovne i matične knjige, privatna dopisivanja –
kurzivno glagoljičko pismo
. Obje će funkcionalne inačice svoj puni procvat doživjeti tek u novovjekovlju, od XV. st. naovamo. Zbog svoje ovisnosti, kao brzopis, o individualnim osobinama pojedinih rukopisa, njihova forma nikad se neće dokraja standardizirati.

U radu dotičemo i temu tipografije, ponajviše zbog osebujnosti glagoljičkoga tiska, koje svojom tehničkom razvedenošću uspijeva slijediti posebne grafičke zakonitosti ovoga slavenskoga pisma (npr. u prezentiranju ligatura tzv. lomljenom tehnikom). Tiskanje inkunabula (glagoljicom i latinicom) označilo je, naposljetku, i punu jezičnu i pismovnu standardizaciju naših knjiga, doduše za glagoljički udio – prekasno. Nakon velikog poraza hrvatskoga plemstva na Krbavskome polju 1493. g., kada upravo jedan od prostora s najzastupljenijom glagoljskom pismenošću biva razoren i osvojen, te se stanovništvo raseljava prema sjeveru, jugu i zapadu, sve više jača humanistički i latinički orijentiran krug naših pisaca u dalmatinskim središtima.

Hrvatska ćirilička baština protezala se u srednjem vijeku i prostorima koji danas pripadaju

Republici Hrvatskoj (srednja i južna Dalmacija, Dubrovnik ; najzapadnija ćirilička slova, uključena u glagoljsku teksturu, zapažena su u Istri – na *Supetarskom ulomku* iz XII. st), a najvećim dijelom i u današnjoj Bosni i Hercegovini. Za razliku od Dalmacije i Dubrovnika, gdje se od XIV. st. latinicom razmjerno naglo počelo bilježiti i hrvatske tekstove, srednjovjekovna bosanska pismovna kultura, sve od kraja XII. st. u osnovi je ćirilička, odnosno u svojoj posebnoj paleografskoj i jezičnoj redakciji –
bosanička
. Početkom XV. st, kada se
Hrvojevim misalom
nastoji glagoljicu ponovno vratiti u Bosnu, ovo je slavensko pismo bilo u Bosni još poznato (što zaključujemo po nekim glagoljskim zapisima u ćiriličkim kodeksima), ali ipak nedovoljno da potisne dominantnu ćiriličku pismenost koja je u svom istočnom zaleđu (bugarska, srpska, makedonska pismenost) imala mogućnost kontinuiranog potkrepljivanja tekstovima-uzorima. Hrvatskom su se ćirilicom pisali tekstovi svih funkcionalnih stilova – od liturgijskih, preko beletrističkih, do pravnih, na kamenu kao i na pergamentu. Do raslojavanja grafijskoga oblika došlo je postupno, nešto kasnije nego u glagoljici.

Sudbina slavenskih pisama u novovjekovlju (od početka XVI. st) postaje sve ograničenija, i prostorno i s obzirom na tip tekstova koji se njima pišu. I bez obzira na taj dugotrajni i postupni proces povlačenja, nesumnjivo je kako se u srednjovjekovnoj sudbini svih triju povijesnih hrvatskih pisama (njihovom upoznavanju, razvijanju, prepletanju, zamiranju) dobro ogleda i cjelina našega kulturnoga identiteta.